

ครู : ภารกิจของครูที่พบได้ในพระพุทธเจ้า

Teacher - the teacher's mission found in the Buddha

บรรจบ บรรณรุจี^๑

บทคัดย่อ

ไม่มีใครปฏิเสธได้ว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่ครู เพราะเมื่อพิจารณาถึงการสอนเป็นหน้าที่ของครูแล้ว ตลอดพระชนม์ชีพพระพุทธเจ้าทรงทำหน้าที่สอนเป็นหลัก พระองค์ทรงเรียกสิ่งทีพระองค์สอนอย่างกว้าง ๆ ว่า “ธรรม” ซึ่งได้มาด้วยการตรัสรู้ แล้วทรงนำมาบัญญัติกำหนดเรียกสภาวะของธรรมแต่ละข้อ แต่ละกลุ่ม แต่ละเรื่อง ว่า ธรรมอย่างนี้ มีสภาวะอย่างนี้ ต้องเรียกอย่างนี้ แล้วมาจัดวางไว้เป็นหลักเพื่อประโยชน์ต่อการสอน ทรงเรียกการสอนของพระองค์ว่า “แสดง” แล้วขยายความด้วยคำว่า เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย ซึ่งหมายถึงว่า การแสดงนั้นเป็นการเปิดเผยสิ่งที่ทรงรู้อย่างที่ไม่มีใครได้รู้แจ้งมาก่อน แล้วจำแนกให้เหมาะแก่อุปนิสัยของผู้ฟัง โดยทรงทำให้ผู้ที่ฟังธรรมทีพระองค์แสดงเข้าใจได้ง่าย ถือเป็นปฏิบัติตามอย่างกล้าหาญและเบิกบาน

คำว่า สัตถา ก็ดี คำว่า โลกนาถ ก็ดี และคำว่า โลกครู หรือ โลกคุรุ ก็ดี ที่พบในพระไตรปิฎก ล้วนเป็นคำสวดเกี่ยวกับการทำหน้าที่สอนของพระองค์

ในบทความนี้จักได้ศึกษาการทำหน้าที่ครูของพระพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่ทรงเตรียมพร้อมเพื่อความเป็นครู ทรงมีวิชาครู และหลักการสอน ไปตามลำดับ

คำสำคัญ : ครู, ภารกิจของครู.

Abstract

No one can deny that the Buddha is not a teacher when considering that the duty of teachers is teaching. Throughout his life, the Buddha taught celestial beings and human beings. He broadly called what he attained from the enlightenment and taught it to others as "Dhamma". The state of Dhamma was classified into groups according to their conditions or factors for the benefit of his teaching. His teaching was called "demonstration" and followed by reveal, classify and simplify. That indicates that the Buddha revealed, classified and simplified what he had enlightened to suite the characters of the listeners and make them understand what he taught and put into practice confidently and blissfully.

---

^๑อดีตรัฐช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ภาควิชาสมาชิกราชบัณฑิต สำนักธรรมศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสถาน, ผอ.สถาบันจิตถาวรนา มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งโลก.

The words ‘Sattva, Lokanatha and Lokaguru or Lokagaru’ in the Tipitaka are used to praise the Buddha’s duty in teaching.

This article will study the teaching duty of the Lord Buddha starting from teaching preparation, pedagogy, and teaching principles respectively.

Keywords: teacher, the mission of the teacher

การเตรียมแผนการสอนในฐานะครูของโลก

ครูทำงานสอนอย่างไร? หากเราดูงานของคนที่มีอาชีพครูจริง ๆ จะพบว่า งานครูไม่ได้อยู่ที่การสอนอย่างเดียว ยังมีกระบวนการอื่นๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง เริ่มตั้งแต่เตรียมการสอน ซึ่งเป็นการศึกษาเนื้อหาวิชาที่จะสอน กำหนดขอบเขตเนื้อหา และวิธีการสอนที่จะทำให้ผู้เรียนเข้าใจ จากนั้นจึงถึงขั้นลงมือสอนและประเมินผลการสอน ในพระไตรปิฎกแม้จะไม่พบรายละเอียดการวางแผนการสอนอย่างชัดเจนโดยตรง แต่หากค่อย ๆ พิจารณาความที่ซ่อนอยู่ระหว่างบรรทัดประกอบกับอาศัยความรู้จากคัมภีร์อรรถกถาว่า “**พระศาสดาทรงตรวจดูโลกในเวลาใกล้รุ่ง**”^๒ มาประกอบ ก็จะทราบว่านี่คือแผนการสอนของพระพุทธเจ้าที่ทรงทำอยู่ประจำ ซึ่งทำให้เราสามารถตีความได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงเริ่มต้นงานสอนของพระองค์แล้วเมื่อตอนใกล้รุ่งด้วยการตรวจดูอุปนิสัยของผู้ที่พระองค์สอนซึ่งเรียกรวม ๆ ว่า “โลก” คือ สัตว์โลก อันได้แก่ มนุษย์และอมนุษย์ (เทวดา เปรต อสุรกาย สัตว์นรกและสัตว์ดิรัจฉาน) แต่ที่พบเป็นส่วนมากในอรรถกถา โลกหรือสัตว์โลกคือมนุษย์ (ดูเพิ่มเติมที่ เวลาในการสอน)

ทรงมีวิชาครู

จำได้ว่า ในวงการศึกษามีคำพูดที่น่าสนใจอยู่คำหนึ่งคือคำว่า “วิชาครู” อันหมายถึง ความรู้ที่จำเป็นสำหรับผู้เป็นครู หรือความรู้ที่ผู้จะเป็นครูต้องเรียนรู้ ทั้งนี้เพื่อจะได้นำไปใช้ในการงานสอนตอนทำหน้าที่เป็นครู วิชาครูดังกล่าวก็จะเน้นไปที่วิชาจิตวิทยา (Psychology) มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเรียนรู้ต่าง ๆ เช่น การเรียนรู้พฤติกรรมของผู้เรียน อุปสรรคการเรียนรู้และพัฒนาการการเรียนรู้ของผู้เรียน เป็นต้น

พระพุทธเจ้าทรงเป็นครู ผู้เขียนได้กล่าวถึงการเตรียมพร้อมเพื่อเป็นครูของพระองค์ไว้ในบทที่แล้ว คือ การตรวจดูสัตว์โลก ตามเรื่อง que พบในคัมภีร์ พระองค์ทรงตรวจดูอย่างละเอียด และสัตว์โลกที่ทรงตรวจดูนั้นมีทั้งมนุษย์และอมนุษย์ ลำพังมนุษย์ก็ครอบคลุมชนชั้นทุวรรณะสาขาอาชีพ ส่วนอมนุษย์ก็ครอบคลุมทั้งเทวดา พรหม สัตว์นรก เปรต อสุรกายและรวมไปถึงสัตว์ดิรัจฉานด้วย คำถามก็คือ พระองค์ทรงตรวจดูอย่างละเอียดอย่างนั้นได้อย่างไร ?

ในพระไตรปิฎกมีกล่าวถึงว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนอย่างอาจหาญ และเรียกการสอนอย่างอาจหาญของพระองค์ว่าเป็นการบันลือสีหนาท ได้แก่ การตรัสสอนอย่างกล้าหาญคล้ายราชสีห์คำรามเวลาออกหาเหยื่อ พระองค์ทรงอาจหาญในหมู่ชนและหมู่นั้พรหมจรรย์ (คือ คำสอน) ไปอย่างไม่ถอยหลัง ก็เพราะทรงมีทศพละ

^๒ พบอยู่ทั่วไปในอรรถกถาธรรมบท แปลมาจากประโยคภาษาบาลีว่า ปจจุสสมเย สตถา โลกัโวโลเกนโต...

และเวสารัชชะ^๓ ทำให้ทรงมีศักยภาพในการตรวจดูสัตว์โลกได้อย่างละเอียดและทรงมีศักยภาพในการแสดงออกทำให้ผู้ที่ทรงสอนเกิดความเชื่อมั่น พุทธเพียงแค่นี้เราอาจจะยังมองไม่เห็นภาพว่าคุณธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ไปสนับสนุนให้พระองค์มีความกล้าหาญและมีศักยภาพในการแสดงออกได้อย่างไรจึงน่าจะต้องลงไปดูรายละเอียดของคุณธรรมทั้ง ๒ ประการนี้เพิ่มเติม

พระพุทธเจ้าทรงมี ทศพละ คือ ความเข้มแข็งในพระองค์ ๑๐ ประการ อันเป็นความเข้มแข็งด้านความรู้ที่จะไปทำหน้าที่เป็นครูของโลก ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้การสอนของพระองค์ถูกจุดถึงขั้นทำให้ผู้ที่ทรงสอนเกิดการเปลี่ยนแปลงการดำเนินชีวิตไปในทางที่ดีตามเส้นทางที่ทำให้เกิดการลดละกิเลสและห่างไกลจากการทำบาป

เริ่มจากทรงมี ฐานาฐานญาณ คือ ความรู้แจ้งความดีกับความชั่วความสัมพันธ์ระหว่างความดีกับความดีและความชั่วกับความชั่วเชิงเป็นเหตุเป็นผลว่า ความดีอย่างนี้เป็นเหตุปัจจัยให้ความดีอย่างนี้เกิด ความชั่วอย่างนี้เป็นเหตุปัจจัยให้ความชั่วอย่างนี้เกิด ซึ่งเท่ากับทรงรู้จักความดีและความชั่วอย่างแท้จริงและรู้จักว่าความดีเป็นเหตุปัจจัยให้ทำดีความชั่วเป็นเหตุปัจจัยให้ทำชั่ว การทำดีทำชั่วมาจากเหตุปัจจัยภายในตัวคนไม่ใช่มาจากการดลบันดาลนอกตัว

จากนั้นทรงมี กรรมวิปากญาณ คือ ความรู้แจ้งผลที่เกิดจากการกระทำของผู้ทำทั้งในอดีตปัจจุบันและปัจจุบันว่า เขาทำกรรมอะไรมาบ้าง คือ กรรมหนัก กรรมเคยชิน กรรมสักแต่จะทำ หรือกรรมใกล้ตาย ? กรรมแต่ละอย่างที่ทำนั้นให้ผลในเวลาไหนบ้าง คือ ให้ผลในชาตินี้ ชาติหน้า หรือชาติต่อ ๆ ไป ? ให้ผลเป็นอย่างไรบ้าง คือ ทำหน้าที่ส่งผลให้เกิด ทำหน้าที่ค้ำจุน ทำหน้าที่

เปี่ยนผลกรรมที่ส่งผลให้เกิด หรือทำหน้าที่ตัดรอนผลกรรมที่ส่งผลให้เกิด ? ทั้งยังทรงรู้ว่า กาละ (เวลา) คติ (ที่เกิด ครอบครั้ว ตำแหน่ง หน้าที่ การงาน อุบัติ (ร่างกาย, บุคลิกภาพ) และการทำต่อเนื่อง หรือ การไม่ทำอย่างต่อเนื่อง ต่างเป็นเหตุปัจจัยสำคัญให้กรรมให้ผล

ยังทรงมี สัพพัตถคามินีปฏิบัติญาณ คือ ความรู้แจ้งแม้กระทั่งเจตนาในการกระทำของคนหลายคนที่ร่วมทำกรรมอย่างเดียวกัน แต่ไปเกิดในภพภูมิที่ต่างกัน เช่น คนที่ร่วมกันฆ่าสัตว์ ตายแล้วต่างก็ไปเกิดในภพภูมิเดียวกันบ้าง ต่างภพภูมิกันบ้าง บางคนก็ตกนรก บางคนก็เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ทั้งนี้เพราะมีเจตนาในการฆ่าต่างกัน ฝ่ายคนที่ร่วมกันทำกุศลกรรมก็เช่นกัน

ยังทรงมี นานาธาตุญาณ คือ ความรู้แจ้งธาตุมากมาย ธาตุต่างๆ กัน และโลกว่าสรรพสิ่งเป็นธาตุเพราะหาตัวตนที่เป็นหลักไม่ได้ ธาตุมีอยู่จำนวนมากทั้งในตัวคนและนอกตัวคน ธาตุในตัวคน มีจักขุธาตุ (ธาตุคือตา) เป็นต้น ธาตุนอกตัวคนมีกามธาตุ (สิ่งที่น่ารักน่าชอบใจ) เป็นต้น ธาตุเหล่านั้นมีลักษณะ (สิ่งให้กำหนดรู้) เฉพาะตัวต่างๆ กัน และทรงรู้ว่าธาตุทั้งหมดนั้นจัดเป็นโลกเพราะมีแต่แตกสลาย

ยังทรงมี นานาธมุตติกญาณ คือ ความรู้แจ้งสัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยแตกต่างกันว่า สัตว์ทั้งหลายมีอริยาศัยคือความโน้มเอียงในการตัดสินใจแตกต่างกันบ้างก็มีความโน้มเอียงที่ดี บ้างก็มีความโน้มเอียงที่ไม่ดีเพราะสั่งสมความความคุ้นเคยที่ทำให้เกิดความโน้มเอียงมาต่างๆ กัน

ยังทรงมี อินทริยปโรปริยัตตญาณ คือ ความรู้แจ้งสัตว์ทั้งหลายที่มีอินทริยียิ่งหรือหย่อนกว่ากันว่าสัตว์ทั้งหลายมีอินทริย ๕ คือ กุศลธรรมที่ทำให้พัฒนาตน ๕ ประการไม่เท่ากัน บ้างก็มีมาก บ้างก็มีน้อย ในความมากหรือน้อยก็ยังมีไม่เท่ากันอีก กุศลธรรมดังกล่าวโดยเนื้อแท้แล้วสัมพันธ์กันโดยมีสติ(การรู้ทันขณะปัจจุบัน)เป็นหลัก แล้ว

^๓ ม. มุ. ๑๒ / ๑๔๖ - ๑๔๙ / ๑๐๗ - ๑๑๑. (มหาสัททนาสูตร)

หลักธรรมที่เหลือก็จับคู่สัมพันธ์เกี่ยวพันกันตามสภาวะ คือ สัทธา (ความเชื่อ) จับคู่สัมพันธ์กับปัญญา (ความรู้แจ้ง) เกี่ยวพันให้สภาพจิตมีปัญญาและสัทธา (รู้เหตุผลและเชื่อหรือเชื่อและรู้เหตุผล) วิริยะ (ความกล้า) จับคู่สัมพันธ์เกี่ยวพันกับสมาธิ (ความสงบ) เกี่ยวพันให้สภาพจิตมีวิริยะและสมาธิ (ตื่นตัวและมั่นคง หรือมั่นคงและตื่นตัว) แล้วทั้งหมดก็รวมตัวจับกลุ่มสนับสนุนกันและปรุงแต่งจิตให้เข้มแข็งเสมอกันเพื่อความก้าวหน้าในการพัฒนาคุณธรรม อีกทั้งยังทรงรู้วิธีปรับอินทรีย์ทั้ง ๕ ประการนั้นให้ทัดเทียมกัน

ยังทรงมี ฌานาภิสังกเลสาทิญาณ คือ ความรู้แจ้งฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติว่า ฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติแต่ละอย่างมีสภาวะเป็นอย่างไร มีอะไรทำให้เศร้าหมอง มีอะไรทำให้ผ่องใส และออกได้อย่างไร

ยังทรงมี ปุพเพนิวาสานุสติญาณ คือ การระลึกชาติของพระองค์ได้ไม่จำกัดในแต่ละชาติว่า พระองค์มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีผิวพรรณอย่างนี้ กินอาหารอย่างนี้ ได้สุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุอย่างนี้

ยังทรงมี จุตูปปาตญาณ คือ ตาทิพย์ บริสุทธิเกินตามนุษย์ทำให้สามารถเห็นสัตว์ทั้งหลาย บ้างกำลังจุติ (ตาย) บ้างกำลังอุบัติ (ตาย) บ้างทรมาน บ้างประณีต บ้างผิวพรรณทรมาน บ้างผิวพรรณงาม บ้างไปสุคติ บ้างไปทุคติ แต่ละผู้เป็นไปตามกรรมของตน

สุดท้ายทรงมี อาสวกขยญาณ คือ ความรู้ขั้นทำให้สิ้นอาสวะ คือ อรหัตตมัคคญาณ และอรหัตตผลญาณเกิดต่อเนื่องตามลำดับกันทันทีที่เกิดญาณทำให้สิ้นอาสวะ พระปัญญาของพระองค์ก็สำเร็จเป็นสัพพัญญุตญาณ คือ ความรู้ที่แสดงความเป็นผู้รู้สิ่งทั้งปวง^๔

ทั้งหมดคือ พระญาณที่แสดงคุณสมบัติคือความรู้ของพระองค์ ซึ่ง ๓ ข้อสุดท้ายเป็นญาณสำคัญพื้นฐานและหากพิจารณาตามการเกิดแล้ว ๒ ข้อแรก คือ ปุพเพนิวาสานุสติญาณและจตุปปาตญาณเกิดก่อนตามลำดับอันหมายความว่า ทรงรู้ก่อนว่าพระองค์เองเคยเวียนว่ายตายเกิดมาแล้ว จากนั้นก็ทรงรู้เห็นผู้อื่นว่าเวียนว่ายตายเกิดเช่นเดียวกับพระองค์ จึงสรุปได้ด้วยพระองค์ว่าไม่มีใครพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้ แล้วทำให้ทรงเป็หน่ายคลายรักการเกิดซึ่งนำไปสู่การพบและการพลัดพรากต่างๆ รวมทั้งทรงเป็หน่ายความแก่และความตาย จนกระทั่งเกิดอาสวกขยญาณ คือ ความรู้ที่ทำให้กิเลสสิ้นไปในที่สุด ผู้เขียนเห็นว่าจตุปปาตญาณนี้เองคือบ่อเกิดพระญาณอีก ๗ ข้อที่เหลือข้างต้น เพราะเป็นส่วนหนึ่งของทิพจักขุหรือตาทิพย์ที่เป็นฐานทำให้เกิดญาณต่างๆ ที่รู้เกี่ยวกับพฤติกรรมทางกายวาจาและแม้ความคิดของผู้ที่พระองค์จะทรงสอน เช่น เริ่มตั้งแต่รู้อัยยาคัยดีชั่ว ความดีและความชั่วที่มีอยู่ในอัยยาคัย และระดับของความดีความชั่ว ความรู้นี้ยังทำให้พระองค์รู้คัดเลือกธรรม วิธีการสอน เวลาและสถานที่ที่จะสอนได้อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับผู้ที่ทรงสอน ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไป

พระองค์ยังทรงมี เวสาร์ชชะ คือ ความกล้าหาญ ๔ ประการ อันเป็นความกล้ายืนยันถึงสถานะของพระองค์ คือ ทรงมีสัมมาสัมพุทธรูปัญญา คือ ความกล้ายืนยันว่าพระองค์ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธรเจ้า คือ พระพุทธรเจ้าผู้รู้ถูกต้องด้วยพระองค์เอง ทรงมีชีนาสวปฏิญญาคือความกล้ายืนยันว่าพระองค์เป็นผู้สิ้นอาสวะ ทรงมี อันตรายิกธรรมวาทะ คือ ความกล้าตรัสธรรมใดว่าเป็นอันตราย ธรรมนั้นก็

^๔ ม.ม.๑๒ / ๑๔๘ - ๑๕๐ / ๑๐๗ -๑๑๑, มหาสีหนาทสูตร.

เป็นอันตราย ทรงมี นียยานิกรรมเทศนา คือ ความกล้าแสดงธรรมที่นำออกจากทุกข์^๕

เพราะเหตุที่ทรงมีทศพละและเวสารัชชะดังกล่าวมานี้ การสอนของพระองค์จึงดำเนินไปอย่างเข้มแข็ง กล้าหาญ ต่อเนื่อง มีการกำหนดเป้าหมายอย่างชัดเจนและมีผลสำเร็จที่สามารถประเมินได้อย่างเป็นรูปธรรม

การจัดการเรียนการสอน

เราคุ้นเคยกับการจัดการศึกษาที่มีการเรียนการสอนเป็นระบบ คือ มีหลักสูตร มีห้องเรียน มีครูสอน มีนักเรียน มีเวลาเรียน และมีการประเมินผล จึงมักเอาความคุ้นเคยนี้มาตรวจสอบการจัดการศึกษาของพระพุทธเจ้าว่าเป็นเช่นไร

เพื่อให้สอดคล้องกับความคุ้นเคยดังกล่าว ผู้เขียนจึงลองเสนอพรรณนะส่วนตัวเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของพระพุทธเจ้าว่า

- พระพุทธเจ้าทรงใช้ชั้น ๕ ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิและปัญญาเป็นหลักสูตร
- ทรงใช้ความต้องการพันทุกข์ของผู้เรียนเป็นวัตถุประสงค์อยู่
- ทรงใช้ชีวิตคนและสถานการณ์ที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับชีวิตคนเป็นตำรา
- พระองค์เองทรงเป็นครู
- ทรงใช้ผู้คนที่พระองค์สามารถสอนได้เป็นผู้เรียน
- เวลาเรียนและสถานที่เรียนไม่แน่นอนอาจเป็นเวลาใดและสถานที่ใดก็ได้ที่ผู้เรียนจะได้ประโยชน์
- ทรงให้ผู้เรียนแต่ละคนเป็นนักปฏิบัติการใช้ตัวเองเป็นสนามปฏิบัติการ
- และทรงใช้การบรรลุธรรมเป็นตัวชี้วัดการประเมินผล

^๕ อ่างแล้ว.

ก่อนผ่านเลยไป ผู้เขียนถือโอกาสอธิบายพรรณนะส่วนตัวเพิ่มเติมว่า :

หลักสูตร คือ กรอบกำหนดเนื้อหาให้ การเรียนการสอนดำเนินไปในทางที่จะทำให้ผู้เรียนเรียนรู้ แล้วพันทุกข์ตามวัตถุประสงค์ การที่ผู้เขียนเสนอความเห็นที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ชั้น ๕ และไตรสิกขาเป็นหลักสูตร ก็เพราะเห็นว่าชั้น ๕ คือชีวิตคน และสาระของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งแท้จริงแล้วก็คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา แปลว่า ทางให้ถึงความพ้นทุกข์ ซึ่งสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของหลักสูตร

ตำรา คือ เนื้อหาอย่างคร่าวๆ ที่ทำให้ผู้เรียนได้เรียนรู้แบบอย่างและแนวทางการปฏิบัติ การที่ผู้เขียนเสนอให้ชีวิตคนและสถานการณ์เกี่ยวกับชีวิตคนเป็นตำราก็เพราะพิจารณาจากความรู้ต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ และสอนก็ได้จากชีวิตคนและเกี่ยวข้องกับชีวิตคน อีกทั้งพระธรรมเทศนาในพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงก็เป็นปุคคลาธิฐาน คือ ยกบุคคลเป็นตัวตั้งแล้วใช้บุคคลเป็นตัวเดินธรรมะ

เวลาเรียนและสถานที่เรียน ตามที่ผู้เขียนเสนอว่าอาจเป็นเวลาใดและสถานที่ใดก็ได้ที่ผู้เรียนจะได้ประโยชน์ โดยพิจารณาจากเรื่องราวในคัมภีร์ที่พบว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดสาวกของพระองค์ในโอกาสต่างๆ กัน และในสถานที่ต่างๆ กัน ในพระไตรปิฎกสำหรับจะพบข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสแนะนำผู้ปฏิบัติให้แสวงหาสถานที่ปฏิบัติที่สงบสงัดซึ่งอาจจะเป็นป่าไม้ โคนไม้ หรือกองฟาง ก็ได้^๖ แต่นั่นทรง

^๖ ม.ม. ๑๓ / ๑๓ / ๑๐ , กนทรกสูตร: ... วิวิตต์ เสนาสน ภขติ, อรณญ์ (ป่า) รุกขมูล์ (โคนไม้) ปพพต (ภูเขา) กนทร (ชอกเขา) คิริคห (ถ้ำในภูเขา) สุสาน (ป่าช้า) วนปตถ (แนวป่า) อพโภกาส (ที่โล่งกลางแจ้ง) ปลาลปญช (กองฟาง).

สอนพระสาวก สำหรับคฤหัสถ์จะพบว่าทรงสอนให้ปฏิบัติท่ามกลางการครองเรือนก็ได้ แต่เน้นให้เป็นไปอย่างชอบธรรม เช่น การประกอบอาชีพ และการเลี้ยงดูครอบครัว เป็นต้น ก็ขอให้ประกอบด้วยธรรม

ผู้ปฏิบัติและการและสนามปฏิบัติ

แน่นอนว่าการพันทุกข์ตามแนวทางของพระพุทธศาสนาผู้เรียนแต่ละคนต้องลงมือปฏิบัติด้วยการทำศีล สมาธิ และปัญญาให้เกิดด้วยตนเอง ตามที่ผู้เขียนเรียกว่า “ผู้ปฏิบัติ” โดยกำหนดลงไปเพื่อการฝึกฝนกายและจิตของตนเองตามที่ผู้เขียนเรียกว่าเป็น “สนามปฏิบัติ”

ส่วน **ตัวชี้วัด** คือ ตัวบ่งชี้ว่าผู้เรียนได้รับผลการเรียนตามวัตถุประสงค์ของหลักสูตรเป็นอย่างไร ผู้เขียนจึงเสนอให้**ดูการบรรลุธรรม** เป็นตัวชี้วัด ด้วยเหตุผลที่ว่าการบรรลุธรรมเป็นตัวชี้วัดที่ดีที่สุด เทียบตรงที่สุด เนื่องจากสามารถใช้ความก้าวหน้าของ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นตัวประเมินได้ แม้ว่าจะประเมินความก้าวหน้าของสมาธิกับปัญญาได้ยาก แต่เราพอจะประเมินความก้าวหน้าของศีลได้โดยดูจากพฤติกรรมเนื่องจากศีลเกี่ยวข้องกับพฤติกรรมคือการแสดงออกทางกายและวาจา ทั้งนี้พิจารณาจากหลักที่ว่า พระโสดาบันมีศีล ๕ บริสุทธ์ พระสกทาคามีก็เป็นอย่างเดียวกัน พระอนาคามีศีล ๘ บริสุทธ์ ส่วนพระอรหันต์มีพฤติกรรมทางกายและวาจาสะอาดรอบด้านจึงถือว่ามีศีลบริสุทธ์ครบถ้วน.

หลักการสอน

ในพระไตรปิฎกหลายต่อหลายแห่งนิยมสรุปการสอนของพระพุทธเจ้าด้วยข้อความว่า “ภควา...สนทสเสติ สมาทเปติ สมุตเตเขตติ สมปหเสติ”^๗ แปลว่า “พระผู้มีพระภาค...ทรง

^๗ มีปรากฏทั้งในวินัยปิฎกและสุตตันตปิฎก.

สอนให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ให้ถือปฏิบัติตามได้ ให้อาจหาญ ใ้ร่าเริงเบิกบาน” ข้อความนี้บ่งชี้ว่าพระพุทธเจ้าทรงประสบผลสำเร็จในการสอนนักวิชาการพระพุทธศาสนาได้นำข้อความนี้มาสรุปเป็นหลักการสอน ๔ ประการ คือ

๑. สันทัสสนา การสอนให้เข้าใจแจ่มแจ้งและถูกต้องทั้งด้านเนื้อหา เหตุผลวิธีการปฏิบัติ และผลที่คาดหวัง อันเป็นการวางรากฐานความรู้และความคิดที่ถูกต้องให้

๒. สมาทปนา การสอนให้ถือปฏิบัติตามได้ เป็นผลสืบเนื่องมาแต่ข้อที่ ๑ ที่แสดงความพร้อมปฏิบัติตามเมื่อเข้าใจแจ่มแจ้ง เป็นการพิสูจน์คำสอนตามที่เข้าใจ

๓. สมุตเตชนา การสอนให้อาจหาญเป็นผลสืบเนื่องมาแต่ข้อที่ ๒ ที่แสดงความพร้อมปฏิบัติตามด้วยความอาจหาญสิ้นความลังเลสงสัย

๔. สัมปหังสนา การสอนให้ร่าเริงเบิกบาน เป็นผลสืบเนื่องมาแต่ข้อที่ ๓ ที่เป็นบทสรุปว่าความร่าเริงเบิกบานใจเป็นผลที่เกิดจากปฏิบัติได้ตามขั้นตอน^๘

หลักการสอนนี้จะเห็นว่าสนองวัตถุประสงค์ที่ว่านำผู้เรียนไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ชัดเจน ผู้เขียนขออัยว่าจะมาถึงหลักการสอนนี้ พระพุทธเจ้าทรงเตรียมพระองค์เพื่อการเป็นครุमानานและทรงทำการบ้านเพื่อการสอนตลอดและที่ทรงทำเป็นประจำคือตอนเช้ามีดในแต่ละวันที่จะสอนนั้นก็จะทรงตรวจดูอุปนิสัยของผู้ที่จะทรงสอนหรือผู้เรียนก่อนแล้วทรงจัดสรรคำสอนที่เหมาะสมแก่อุปนิสัยให้ จากนั้นก็ทรงเลือกวิธีการสอนที่สอดคล้องกับอุปนิสัยของเขา ซึ่งก็หมายความว่า เป็นวิธีการสอนที่จะเข้าถึงผู้เรียน

^๘ สันทัสสนา บัญญัติมาจาก สนทสเสติ, สมาทปนา บัญญัติมาจาก สมาทเปติ, สมุตเตชนา บัญญัติมาจาก สมุตเตเขตติ, สัมปหังสนา มาจาก สมปหเสติ. พบได้ในพระไตรปิฎกทั่วไป เช่น ในพระสุตตันตปิฎกและพระวินัยปิฎก.

หรือที่จะทำให้ผู้เรียนสามารถเข้าใจคำสอนถือปฏิบัติตามได้อย่างอาจหาญและร่าเริง

เวลาในการสอน

การสอนเป็นพุทธกิจอย่างหนึ่งและถือได้ว่าเป็นพุทธกิจหลักในพุทธกิจ ๕ ที่มีกล่าวไว้เป็นคำร้อยกรองว่า

ปุพฺพณฺเห ปิณฺทปาทณฺจ
 สายณฺเห ธมฺมเทสนํ
 ปิโทเส ว ภิกฺขุโอรฺวาทํ
 อหฺตมฺรตฺเต เทวปญฺหนํ
 ปจฺจุเส ว คเต กาเล
 ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ
 โส ปณฺจ อิเม กิจฺเจ
 โสเธติ มฺุณิปุํคโว.

พระมุนิจอมคน ทรงชำระกิจ ๕ ประการนี้ให้บริสุทธิ์ คือ เสด็จบิณฑบาต

ตอนเช้า ทรงแสดงธรรม (โปรดชาวบ้าน) ตอนเย็นทรงโอวาทภิกษุตอนพลบค่ำ

ทรงตอบคำถามเทวดาตอนเที่ยงคืน และทรงตรวจดูผู้ที่สามารถรับคำสอนและ

ไม่สามารถรับคำสอนตอนใกล้รุ่ง

พุทธกิจ ๕ ประการนี้สัมพันธ์กับช่วงเวลา พบแพร่หลายอยู่ในหนังสือสวดมนต์ ผู้เขียนเข้าใจว่าน่าจะอยู่ในคัมภีร์ชั้นหลังอรรถกถาและฎีกา ซึ่งผู้แต่งสรุปมาจากอรรถกถาที่ขนิทาย^๙ อันมีกล่าวถึงพุทธกิจไว้ที่พอมิเค้าให้เห็นว่าน่าจะเป็นที่มาของพุทธกิจที่กล่าวไว้ในคำร้อยกรองนี้

ในอรรถกถาที่ขนิทายกล่าวถึงพุทธกิจ ๕ ประการไว้ดังนี้ ๑) ปุโรภัตตกิจ พุทธกิจที่ทรงทำก่อนพระกระยาหารเช้า ๒) ปัจฉาภัตตกิจ พุทธกิจที่ทรงทำหลังพระกระยาหารเช้า ๓) ปฐมยามกิจ พุทธกิจที่ทรงทำในช่วงปฐมยาม

๔) มัชฌิมยามกิจ พุทธกิจที่ทรงทำในช่วงมัชฌิมยาม ๕) ปัจฉิมยามกิจ พุทธกิจที่ทรงทำในช่วงปัจฉิมยาม

พุทธกิจ ๕ ประการนี้ แบ่งเป็น ๒ ตอนใหญ่ก่อน คือ พุทธกิจตอนกลางวัน กับ พุทธกิจตอนกลางคืน จากนั้นก็แบ่งพุทธกิจ ๒ ตอนใหญ่นั้นออกเป็นตอนละ ๓ ส่วนย่อย โดย ๓ ส่วนย่อยตอนกลางวันเรียกว่า “ภาค” ประกอบด้วยภาคที่ ๑ (ปฐมภาค) ภาคที่ ๒ (ทุติยภาค) และภาคที่ ๓ (ตติยภาค) กับ ๓ ส่วนย่อยตอนกลางคืนเรียกว่า “ยาม” ประกอบด้วยยามแรก (ปฐมยาม) ยามกลาง (มัชฌิมยาม) และยามสุดท้าย (ปัจฉิมยาม)

จากการกระจายเป็นยามและเป็นภาคแล้วผู้เขียนเห็นว่าน่าจะกระจายเป็นชั่วโมงต่อไป เพื่อให้คนรุ่นใหม่เข้าใจ โดยเบื้องต้นจะกระจาย ยาม ก่อน

ตอนกลางคืนมี ๓ ยาม แต่ละยามกินเวลายามละ ๔ ชั่วโมง ยามแรกกินเวลาดังตั้งตั้งแต่ ๑๘.๐๐ - ๒๒.๐๐ น. ยามกลางกินเวลาดังตั้งตั้งแต่ ๒๒.๐๐ - ๐๒.๐๐ น. และยามสุดท้ายกินเวลาดังตั้งตั้งแต่ ๐๒.๐๐-๐๖.๐๐ น. ดังนั้น ๓ ยามจึงมี ๑๒ ชั่วโมง โดยเริ่มนับตั้งแต่วเวลา ๑๘.๐๐ น. ตอนเย็น ถึงเวลา ๖.๐๐ น. ตอนเช้า (หรือที่พูดกันง่าย ๆ ว่า ๖ โมงเย็นถึง ๖ โมงเช้า)

ส่วนตอนกลางวันก็เช่นกันกระจายเป็น ๓ ภาค แต่ละภาคกินเวลาภาคละ ๔ ชั่วโมง ภาคที่ ๑ กินเวลาดังตั้งตั้งแต่ ๐๖.๐๐ -๑๐.๐๐ น. ภาคที่ ๒ กินเวลาดังตั้งตั้งแต่ ๑๐.๐๐ - ๑๔.๐๐ น. และภาคที่ ๓ กินเวลาดังตั้งตั้งแต่ ๑๔.๐๐- ๑๘.๐๐ น. ดังนั้น ๓ ภาคจึงมี ๑๒ ชั่วโมง โดยเริ่มนับตั้งแต่วเวลา ๐๖.๐๐ น. ตอนเช้า ถึงเวลา ๑๘.๐๐ น. ตอนเย็น (หรือที่พูดกันง่าย ๆ ว่า ๖ โมงเช้าถึง ๖ โมงเย็น)

หลังจากกระจายเป็นภาคและยามรวมทั้งชั่วโมงแล้ว การศึกษาพุทธกิจก็ย่อม

^๙ดู ที่.อ. ๑ /๔ /๔๕ - ๔๘.

ชัดเจนขึ้น โดยผู้เขียนขอยึดพุทธกิจตอนกลางวัน กับ พุทธกิจตอนกลางคืนเป็นหลัก ดังนี้

พุทธกิจตอนกลางวัน แบ่งเป็น

๑. ปุเรภัตตกิจ พุทธกิจที่ทรงทำก่อนเสวยพระกระยาหารเช้าเลยไปจนถึงเวลาหลังเสวยพระกระยาหารเช้าใหม่ๆ กำหนดเวลาตั้งแต่เวลา ๐๖.๐๐- ๑๐.๐๐ น. พระพุทธเจ้าทรงเริ่มพุทธกิจนี้ตั้งแต่เสด็จออกบิณฑบาตจนถึงเสวยพระกระยาหารเช้าในที่ที่เสด็จบิณฑบาตแล้วทรงแสดงธรรมโปรด จากนั้นจึงเสด็จกลับวัดดังที่มีกล่าวไว้ในอรรถกถาที่ขนิภายซึ่งถอดความได้ว่า “...ครั้นได้เวลาออกบิณฑบาต พระพุทธเจ้าก็ทรงจัดผ้าถุงรัดประคตครองจีวรแล้วทรงอุ้มบาตร บางคราวก็เสด็จไปตามลำพัง บางคราวก็มีหมู่ภิกษุตามเสด็จเข้าไปบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม บางคราวก็เสด็จพุทธดำเนินไปตามปกติ บางคราวก็เสด็จพุทธดำเนินไปพร้อมทั้งมีปาฏิหาริย์เกิดขึ้นหลายอย่าง ดังเช่น คราวหนึ่งขณะที่พระองค์กำลังเสด็จเข้าไปบิณฑบาต ลมพัดอ่อน ๆ ก็พัดนำหน้าไปพลาจ ๆ ทำให้พื้นดินสะอาด ก้อนเมฆก็ลอยกันเป็นเพดานอยู่เบื้องบน ไพรยหยดน้ำลงมาปราบฝุ่นตลอดเส้นทางเสด็จแล้วลมอีกชนิดหนึ่งก็พัดหอบเอาดอกไม้มาโปรยไว้ตามทางเสด็จ เวลาเดียวกันนั้นก็มีการปฏิภุมิประเทศไปโดยธรรมชาติ ส่วนที่สูงกับส่วนที่ต่ำปรับเข้ากันได้อย่างลงตัวราบเรียบเสมอรองรับพระบาทเวลาที่ทรงย่างเหยียบ หรือไม่ก็จะมีดอกบัวหลวงกลีบอ่อนนุ่มสัมผัสแล้วสบายพระบาทผุดขึ้นรองรับพระบาททั้งคู่ ครั้นเข้าเขตเมืองพอพระองค์ทรงวางพระบาทขวาไว้ภายในบริเวณพื้นที่ที่ตั้งเสาหลักเมือง พระฉัพพรรณรังสีก็เปล่งออกจากพระวรกายฉวัดเฉวียนไปทางซ้ายทางขวาประดับพระวรกายให้สวยงามคล้ายประดับกรงทองและคล้ายประดับพระราชฐานมีปราสาทและเรือนยอดเป็นต้นที่แวดล้อมด้วยแผ่นผ้าอังดงาม ส่วนสัตว์ทั้งหลายอาทิ ช้างม้า

และนกต่างเปล่งเสียงไพเราะอยู่ในถิ่นที่ของตัวเอง เครื่องดนตรีทั้งหลายอาทิกลองและพิณต่างบรรเลงได้เอง เช่นเดียวกับบอภรณ์ประดับกายของผู้คนต่างมีเสียงดังขึ้นมาเอง เป็นสัญญาณเตือนให้คนทั้งหลายทราบว่าวันนี้พระพุทเจ้าเสด็จมาบิณฑบาตที่นี่ ครั้นแล้วผู้คนที่ทั้งหลายต่างแต่งตัวเรียบร้อยถือเครื่องสักการะอาทิและดอกไม้เดินออกจากเรือนไปยืนอยู่สองฟากถนนแล้วบูชาพระพุทธเจ้าด้วยความเคารพพร้อมทั้งทูลขอพระสวาทจากพระพุทธเจ้า ๑๐ รูปบ้าง ๒๐ รูปบ้าง ๕๐ รูปบ้าง ๑๐๐ รูปบ้างไปฉันอาหารที่เรือนของตน ส่วนผู้ที่ต้องการนิมนต์พระพุทธเจ้าให้เสวยพระกระยาหารที่เรือนของตัวเองก็รับบาตรจากพระหัตถ์ของพระองค์แล้วปูอาสนะถวายพร้อมทั้งถวายอาหารบิณฑบาตหลังจากเสวยแล้ว พระองค์ก็ตรวดูวาระจิตของผู้คนที่มาอยู่ในที่นั้นแล้วแสดงธรรมโปรดตามควรแก่อุปนิสัย เกิดผลที่ได้แก่คนเหล่านั้นต่าง ๆ กัน คือ บางพวกเกิดศรัทธาประกาศตนนับถือพระรัตนตรัย บางพวกถือศีล ๕ ได้ บางพวกก็ได้ถึงขั้นบรรลุมรรคผล มีทั้งที่บรรลุโสดาปัตติผล มีทั้งที่บรรลุสุกาคามิผล มีทั้งที่บรรลุอนาคามิผล ขณะที่บางพวกเกิดศรัทธาแก่กล้าถึงขั้นสละชีวิตฆราวาสออกบวชบำเพ็ญสมณธรรมจนได้บรรลุอรหัตผล ครั้นทรงอนุเคราะห์คนจำนวนมากดังพรรณนามานี้แล้วพระองค์ก็เสด็จกลับวัด ครั้นถึงแล้วก็ประทับบนพุทธอาสน์ที่ปูถวายไว้ในโรงกลมรองพระสวาทที่กำลังฉันให้ฉันเสร็จแล้วจึงเสด็จไปยังพระคันธกุฎีที่ประทับ...”^{๑๐}

๒. ปัจฉภัตตกิจ พุทธกิจที่ทรงทำหลังเสวยพระกระยาหารไปจนถึงเวลาเย็น พระพุทธเจ้าทรงเริ่มพุทธกิจนี้ตั้งแต่เวลาไปนั่งบนอาสนะที่จัดถวายไว้ที่พระคันธกุฎีแล้วล้างพระบาทแล้วทรงยืนบนตั้งรองพระบาทตรัสสอนพระ

^{๑๐} ที.อ. ๑ / ๔ / ๔๕-๔๖.

สาวกครอบคลุมพุทธกิจที่ทรงทำไปถึงเวลาเย็น ดังมีกล่าวไว้ในอรรถกถาที่ขนิทายซึ่งถอดความได้ว่า “...เวลานั้น พระพุทธเจ้าตรัสสอนพระสาวก ด้วยพระโอวาทต่าง ๆ อาทิว่า (๑) เธอทั้งหลาย จงยังกิจที่พึงให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท (๒) การอุบัติของพระพุทธเจ้าหาได้ยาก (๓) การเกิดเป็นมนุษย์หาได้ยาก (๔) ความประจบเหมาะแห่งขณะที่จะประพฤติพรหมจรรย์หาได้ยาก (๕) การออกบวชหาได้ยาก (๖) การฟังธรรมหาได้ยาก จากนั้นจึงทรงเปิดโอกาสโอกาสให้พระสาวกทูลถามเกี่ยวกับกัมมัญฐานและทรงให้กัมมัญฐานที่เหมาะสมแก่อุปนิสัยของแต่ละท่าน ครั้นได้กัมมัญฐานแล้วพระสาวกทั้งหมดก็กราบลาพระพุทธเจ้ากลับไปอยู่ที่พัก บางรูปก็อาศัยอยู่ตามป่า บางรูปก็อาศัยอยู่ตามโคนไม้ บางรูปก็อาศัยอยู่ตามถ้ำ มีบ้างที่ไม่ได้อยู่ในโลกมนุษย์ แต่ไปอยู่ตามสวรรค์ชั้นต่างๆ ตั้งแต่สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาไปจนถึงสวรรค์ชั้นปรินิรมิตวสวัตติ ฝ่ายพระพุทธเจ้าก็จะเสด็จเข้าพระคันธกุฎี หากทรงปรารถนาจะพักผ่อนพระวรกายชั่วคราวก็จะทรงบรรทมตะแคงขวาแบบสีหไสยา (นอนแบบราชสีห์) อย่างมีสติสัมปชัญญะ แสดงว่าเสร็จสิ้นพุทธกิจในส่วนที่ ๑ ของวัน ครั้นพระวรกายหายอ่อนล้าก็จะทรงลุกขึ้นตรวจดูสัตว์โลกที่จะทรงโปรดต่อไปในส่วนที่ ๒ ของวัน พอถึงส่วนที่ ๓ ของวัน ก็ทรงเปิดโอกาสให้ผู้คนในหมู่บ้านหรือนิคมที่พระองค์อาศัยอยู่ซึ่งได้ถวายอาหารบิณฑบาตเมื่อตอนเช้าเข้าเฝ้าที่ธรรมสภาในวัด พระองค์ทรงแสดงธรรมที่เหมาะสมโปรดตามควรแก่เวลาแล้ว คนเหล่านั้นก็กราบลาพระองค์กลับเรือน...”^{๑๑}

จากข้อมูลที่เสนอมานี้ สรุปได้ว่า พุทธกิจก่อนพระกระยาหารจะอยู่ในช่วงเวลา ๖.๐๐ - ๑๐.๐๐ น. ส่วนพุทธกิจหลังพระกระยา

หารแบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วนแรก (คือส่วนที่ ๒ ของวัน) อยู่ในช่วงเวลา ๑๐.๐๐ - ๑๔.๐๐น. พระพุทธเจ้าทรงใช้ช่วงเวลานี้ตรวจดูสัตว์โลก กับส่วนหลัง (คือส่วนที่ ๓ ของวัน) อยู่ในช่วงเวลา ๑๔.๐๐ - ๑๘.๐๐น. พระองค์ทรงใช้ช่วงเวลานี้โปรดผู้คนในหมู่บ้านที่ทรงอาศัยอยู่ จะเห็นว่าพระองค์มิได้ทรงตรวจดูสัตว์โลกเฉพาะตอนเช้า มีเวลาเดียวอย่างที่เข้าใจกัน หากแต่ทรงตรวจดูในเวลากลางวันด้วย ตามหลักฐานจะเห็นว่า ในตอนกลางวันมีเวลาที่ทรงสามารถพักผ่อนเป็นระยะเวลาสั้น ๆ ได้ ๑ ช่วงเวลา หากทรงมีพระประสงค์ คือ เวลาที่ทรงเข้าไปในพระคันธกุฎีใหม่ๆ อันอยู่ในช่วงส่วนแรกของวัน

พุทธกิจตอนกลางคืน แบ่งเป็น

๑. **ปริมยามกิจ** พุทธกิจที่ทรงบำเพ็ญในยามแรก เริ่มหลังจากกลับจากธรรมสภาเข้าไปในพระคันธกุฎี ดังมีกล่าวไว้ในอรรถกถาที่ขนิทายซึ่งถอดความได้ว่า “...ครั้นเสร็จพุทธกิจหลังพระกระยาหารแล้ว (ดู ๒. ปัจฉกัตตกิจ) พระพุทธเจ้าหากทรงมีพระประสงค์จะราดชำระพระวรกายก็จะเสด็จลุกจากพุทธอาสน์เข้าไปยังซุ้มสงฆสนานแล้วเอาน้ำที่พระพุทธอุปัฏฐากจัดถวายไว้ราดรดพระวรกายให้ได้ไฉ่น้ำ ฝ่ายพระพุทธรูปก็นำพุทธอาสน์ไปปูถวายไว้ที่บริเวณพระคันธกุฎี พระองค์ทรงนุ่งผ้าสบง ๒ ชั้นที่ย้อมดีแล้วรัดประคตเอวห่มผ้าเฉวียงบ่าไปประทับบนพุทธอาสน์นั้น ทรงอยู่ตามลำพังชั่วคราวหนึ่ง ต่อจากนั้นพระสาวกจากที่ต่าง ๆ ก็มาเฝ้าพระองค์ บางพวกก็ทูลถามธรรม บางพวกก็ทูลขอกัมมัญฐาน บางพวกก็ทูลขอให้แสดงธรรมโปรด พระองค์ประทับอยู่สนองความประสงค์ของพระสาวกเหล่านั้นตลอดยามแรก...”^{๑๒}

๒. **มัชฌิมยามกิจ** พุทธกิจที่ทรงบำเพ็ญในยามกลาง เป็นการโปรดเทวดา เริ่ม

^{๑๑} อ่างแล้ว.

^{๑๒} อ่างแล้ว.

จากพระสาวกทูลกลับไปหมดแล้ว ดั่งมีกล่าวไว้ในอรรถกถาที่ขนิภายซึ่งถอดความได้ว่า “...ครั้งพระสาวกทูลลากลับไปหมดแล้ว เทวดาทัวหมื่นโลกธาตุดีได้โอกาสเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วทูลถามปัญหาต่างๆตามที่เตรียมไว้พระองค์ประทับอยู่ตอบปัญหาของเทวดาเหล่านั้นตลอดมัชฌิมยาม..”^{๑๓}

๓. ปัจฉิมยามกิจ พุทธกิจที่ทรงบำเพ็ญในยามสุดท้าย แบ่งออกอีกเป็น ๓ ส่วนดังมีกล่าวไว้ในอรรถกถาที่ขนิภายซึ่งถอดความได้ว่า “...ส่วนที่ ๑ ทรงใช้ไปในการเดินจงกรมเพื่อขจัดความเหนื่อยล้าของพระวรกายที่เกิดจากการประทับโปรดผู้คนและพระสาวกมาตั้งแต่ก่อนเวลาพระกระยาหาร ส่วนที่ ๒ เป็นเวลาบรรทมในพระคันธกุฎีโดยทรงบรรทมตะแคงขวาแบบสหัสไสยาอย่างมีสติสัมปชัญญะ และส่วนที่ ๓ ซึ่งเป็นส่วนสุดท้ายหลังจากตื่นบรรทมแล้วก็ทรงใช้เวลาไปในการตรวดดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุเพื่อหาบุคคลที่ได้ทำบุญสำคัญมีการให้ทานรักษาศีลเป็นต้นไว้กับพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน ๆ...”^{๑๔}

จากข้อมูลที่เสนอมานี้ สรุปได้ว่าพุทธกิจ ๓ ข้อนี้เป็นพุทธกิจที่ทรงทำตอนกลางคืนตลอดไปอย่างต่อเนื่องเริ่มตั้งแต่เวลาพลบค่ำ(โพลส)ไปจนถึงเวลารุ่งอรุณ(อรุณคฤคมนตรีกาล) ของวันใหม่ หากจะนับด้วยเวลาปัจจุบันก็คือ ตั้งแต่เวลา ๑๘.๐๐ - ๐๖.๐๐ น. โดยแบ่งเป็น ๓ ยาม คือ (๑) ปุริมยาม (ยามแรก) เริ่มจากเวลา ๑๘.๐๐ - ๒๒.๐๐ น. (๒) มัชฌิมยาม (ยามกลาง) นับจากเวลา ๒๒.๐๐ - ๐๒.๐๐ น. และ (๓) ปัจฉิมยาม (ยามสุดท้าย) นับจากเวลา ๐๒.๐๐ - ๐๖.๐๐ น. ระหว่างนี้แม้จะทรงพักผ่อนพระอิริยาบถบ้างก็เป็นการผ่อนช่วงเวลานั้น ๆ อันเป็นช่วงเวลาที่ผ่อนต่อจากยามหนึ่งไปอีกยามหนึ่ง

^{๑๓} อ่างแล้ว.

^{๑๔} อ่างแล้ว.

ผู้เขียนขอใช้จินตนาการอธิบายพุทธกิจตอนกลางคืนให้เห็นภาพดังนี้ : ในปุริมยาม (ยามแรก) เบื้องต้นพระพุทธเจ้าก็ทรงพักผ่อนพระอิริยาบถตามลำพังชั่วคราว จากนั้นจึงเปิดโอกาสให้พระสาวกเข้าเฝ้าทูลถามปัญหาธรรมต่าง ๆ ต่อเนื่องไป ครั้นถึงมัชฌิมยาม (ยามกลาง) จึงหมดเวลาของพระสาวกแล้วทรงเปิดโอกาสให้เทวดาเข้าเฝ้าทูลถามปัญหาธรรมต่าง ๆ ตลอดยาม ครั้นถึงปัจฉิมยาม (ยามสุดท้าย) พุทธกิจในยามนี้แบ่งอีกเป็น ๓ ส่วน ในส่วนที่ ๑ พระองค์ทรงพักผ่อนด้วยการเดินจงกรมเป็นเวลาชั่วโมงกว่า แล้วจึงทรงบรรทมในส่วนที่ ๒ เป็นเวลาชั่วโมงกว่า ซึ่งถือว่าเป็นการพักผ่อนอย่างแท้จริงตามแบบมนุษย์ จนกระทั่งถึงส่วนที่ ๓ อันเป็นเวลาเข้ามิดจึงตื่นบรรทมแล้วทรงใช้เวลาส่วนนั้นซึ่งเหลืออีกชั่วโมงกว่าในการทำกิจต่างๆ นับตั้งแต่ตรวดดูสัตว์โลกอันเป็นการเตรียมพระองค์เพื่อการสอนไปจนถึงการทำกิจส่วนพระองค์อาทิ สรงพระพักตร์และชำระพระหนต์แล้วประทับบนพุทธอาสน์รอเวลาเสด็จออกบิณฑบาตในเวลารุ่งอรุณ

ข้อสังเกต

เรื่องการแบ่งเวลาในสังคัมอินเดียบโราณน่าสนใจดังนี้

ในคัมภีร์ชั้นพระไตรปิฎกและอรรถกถามีกล่าวถึงช่วงเวลาทั้งภาคกลางวันกับภาคกลางคืน ภาคกลางวันแบ่งเป็น(๑) เวลาเช้า (ปุพพณสมย) (๒) เวลาเที่ยงวัน (มัชฌนติกสมย) (๓) เวลาบ่าย (วฑฺฒมานกฉายเวลา) และ (๔) เวลาเย็น(ที่เป็นช่วงรอยต่อระหว่างกลางวันกับกลางคืน) (สายณสมย)^{๑๕} ส่วนภาคกลางคืนแบ่งเป็นยามก็มี คือ ยามที่ ๑ (ปฐมยาม) ยามที่ ๒ (ทุติยยาม) และยามที่ ๓ (ตติยยาม)

^{๑๕} พบได้ทั่วไปในพระไตรปิฎก.

และยังแบ่งย่อยออกเป็น (๑) เวลาพลบค่ำ (ปโทส) (๒) เวลากลางดึก (อภิภกนตรตติ) (๓) เวลาเช้ามีด (ปจจุส) และ (๔) เวลาใกล้รุ่ง (พลวปจจุส) พระสังคีติกถาจารย์(ผู้ทำ(ผู้ทำสังคายนารวบรวมพระไตรปิฎก)และพระอรรถกถาจารย์(ผู้แต่งคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎก)อาทิ พระพุทธโฆสะได้กล่าวถึงการบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้าในช่วงเวลาเหล่านี้ เช่นมีกล่าวไว้ในเวลาเช้าพระพุทธเจ้าทรงถือบาตรและจีวรเสด็จเข้าหมู่บ้าน ซึ่งก็หมายความว่าพระองค์เสด็จออกบิณฑบาต

แต่ในคัมภีร์อรรถกถาที่ขนิมิตตอนว่าด้วยพุทธกิจแบ่งเวลาเป็นภาคกลางวันกับภาคกลางคืนเช่นกัน กลางวัน (ทิวสภาค) แบ่งเป็นเวลาก่อนเสวยพระกระยาหาร (ปุเรภตต) กับเวลาหลังเสวยพระกระยาหาร (ปจภตต) ส่วนกลางคืน (รตติภาค) แบ่งเป็น ยามแรก (ปุริมยาม) ยามกลาง (มชฉิมยาม) และยามหลัง (ปจฉิมยาม) และใน ๒ ภาคนั้น แต่ละภาคยังมีการแบ่งช่วงเวลาย่อยออกไปดังกล่าวมาแล้วข้างบน ส่วนในพุทธกิจ ๕ ประการ แบ่งเป็นภาคกลางวันกับภาคกลางคืนเช่นกัน ภาคกลางวัน แบ่งเป็นเวลาเช้า (ปุพพณหสมย) กับ เวลาเย็น (สายณหสมย) ภาคกลางคืนแบ่งเป็น เวลาพลบค่ำ (ปโทส) เวลาเที่ยงคืน (อชตมรตต) และ เวลาเช้ามีด (ปจจุส)

การที่ผู้เขียนพยายามเสนอเวลาการสอนของพระพุทธเจ้าให้มากที่สุดเท่าที่ทำได้ก็เพื่อให้เห็นว่า การบำเพ็ญพุทธกิจของพระพุทธเจ้าใช้ว่าจะอยู่แค่ในกรอบเวลาของพุทธกิจ ๕ ประการเท่านั้น ในระหว่างของแต่ละช่วงเวลาพระพุทธเจ้ายังทรงบำเพ็ญพุทธกิจอย่างต่อเนื่องตามที่โอกาสอำนวย อย่างไรก็ตามการที่พระอรรถกถาจารย์เสนอก็น่าศึกษาเพราะทำให้

เห็นภาพว่าพระพุทธเจ้าทรงทำงานอย่างเป็นระบบต่อเนื่อง

ผู้เขียนเห็นว่ากรอบเช่นนี้น่าจะยังไม่เกิดขึ้นสมบูรณ์ในระยะหลังตรัสรู้ใหม่ๆ ขณะประทับเสวยวิมุตติสุขอยู่ที่อุรุเวลา เพราะว่าหลังตรัสรู้ใหม่นั้นๆ ยังไม่มีคนศรัทธาพระพุทธเจ้ามากถึงขั้นรวมตัวเป็นกลุ่มมาเข้าเฝ้าและฟังธรรม จึงยังไม่มีการแสดงธรรมโปรดชาวบ้านในตอนเย็น มีเพียงในสัปดาห์ที่ ๘ เท่านั้นที่มีระบುವ่าพราหมณ์หุหุชาติ (ผู้มีนิสัยवादว่าหุงหุง) ได้พาพราหมณ์จำนวนหนึ่งเข้าเฝ้าและสนทนากับพระพุทธเจ้า แต่ก็ไม่มีข้อความอันใดที่แสดงว่าเป็นพุทธกิจประจำ อาจจะเป็นเพราะในช่วงเวลานั้นอยู่ในช่วงเสวยวิมุตติสุข ยังไม่ได้เริ่มต้นบำเพ็ญพุทธกิจ การแสดงธรรมโปรดชาวบ้านที่ถือว่าเป็นพุทธกิจประจำน่าจะเริ่มหลังจากที่มีที่ประทับถาวรอย่างเร็วที่สุดก็อาจจะเริ่มตั้งแต่ประทับอยู่ที่วัดเวฬุวันที่พระเจ้าพิมพิสารยกถวาย เพราะนอกจากพระเจ้าพิมพิสารจะเสด็จไปเฝ้าแล้วยังทรงเปิดโอกาสให้คนทั่วไปเข้าเฝ้าด้วย จึงน่าจะเป็นที่มาของการแสดงธรรมโปรดชาวบ้านในตอนเย็น

สุดท้ายที่เราเห็นก็คือ การสอนเป็นพุทธกิจหลักของพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงเริ่มต้นด้วยการตรวจดูผู้ที่พระองค์จะสอนเมื่อตอนใกล้รุ่ง จากนั้นการบำเพ็ญพุทธกิจอื่น ๆ ต่อจากนั้นก็สัมพันธ์อยู่กับการสอน การเสด็จออกบิณฑบาตตอนเช้าก็เสด็จไปเพื่อมุ่งการสอนเป็นหลัก ไม่ใช่เพียงเพื่อแสวงหาอาหาร การสอนของพระพุทธเจ้ายังคงดำเนินต่อไปหลังจากเสวยพระกระยาหารแล้ว ตามช่วงเวลาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **สุดตนตปิฎก**. มชฌิมนิกายสส มชฌิมปณณาสก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **สุดตนตปิฎก**. มชฌิมนิกายสส มชฌิมปณณาสก. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **วินยปิฎก**. ภัคฺขุวิภงฺค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **สุดตนตปิฎก**. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **สมุญจลลิตินิยา นาม ทีฆนิกายฎฐกถาย ทุติโย** ภาค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **สุดตนตปิฎก**. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **ขุททกนิกาย ธรรมปทฎฐกถาโย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๖.

ภาคผนวก

ตารางแสดงพุทธกิจ

ภาคกลางวัน

เวลา	พุทธกิจ	หมายเหตุ
<p>ภาคแรก ก่อนพระกระยาหาร ๐๖.๐๐ - ๑๐.๐๐ น.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ๐ เสด็จออกบิณฑบาต (โปรดสัตว์โลก) ๐ เสวยพระกระยาหารในที่รับบิณฑบาต ๐ แสดงธรรมโปรดชาวบ้านในที่ที่มีผู้นิมนต์ให้รับบิณฑบาต ๐ เสด็จกลับอาราม-ประทับบนพุทธอาสน์ในโรงกลมรอกะทั่งพระสาวกฉันเสร็จ ๐ เสด็จขึ้นพระคันธกุฎี-ยืนบนตั่งรองพระบาท ๐ ประทานโอวาทแก่พระสาวกที่ยืนเฝ้าส่งเสด็จให้หมั่นปฏิบัติธรรม แล้วเสด็จเข้าพระคันธกุฎี 	<ul style="list-style-type: none"> - เวลารุ่งอรุณ - เวลาสายจัด
<p>ภาคหลัง หลังพระกระยาหาร แบ่งเป็น ๒ ส่วน ๐ ส่วนแรก ๑๐.๐๐-๑๔.๐๐ น. มี ๓ ช่วง : ช่วงที่ ๑ (๑ ชม.กว่า) ช่วงที่ ๒ (๑ ชม.กว่า) ช่วงที่ ๓ (๑ ชม.กว่า) ๐ ส่วนหลัง ๑๔.๐๐ - ๑๘.๐๐ น.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ๐ ทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ(หากมีพระประสงค์) ๐ บรรทมนิทหนอยแบบสี่ทิสายา ๐ ตรวจสอบดูสัตว์โลก(ชาวบ้าน)ที่จะสอนตอนบ่าย ๐ สรงสนานพระวรกาย - พักผ่อนพระอิริยาบถ ๐ ชาวบ้านพร้อมที่ธรรมสภาพ เสด็จไปแสดงธรรมโปรด ๐ ชาวบ้านทูลลากลับตอนใกล้พลบค่ำ 	

ภาคกลางคืน

เวลา	พุทธกิจ	หมายเหตุ
ยามที่ ๑ ๑๘.๐๐-๒๒.๐๐ น.	<ul style="list-style-type: none"> ○ ทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ ○ ทรงตอบและให้กัมมัฏฐานที่อุกจริยาแก่พระสาวกที่เข้าเฝ้าทูลถามเกี่ยวกับการปฏิบัติกัมมัฏฐาน 	<ul style="list-style-type: none"> - เวลาพลบค่ำ - จากพลบค่ำต่อเนื่องไปถึง ๔ ทุ่ม
ยามที่ ๒ ๒๒.๐๐-๐๒.๐๐ น.	<ul style="list-style-type: none"> ○ ทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ ○ เทวดาจากสวรรค์ชั้นต่างๆ เข้าเฝ้าทูลถามธรรมะ 	<ul style="list-style-type: none"> - ช่วงรอยต่อ - ส่วนมากจากเที่ยงคืนไปเวลามามีแสงสว่างออกจากกายทำให้ที่นั่นสว่างไสวไปด้วย
ยามที่ ๓ ๐๒.๐๐ - ๐๖.๐๐ น. มี ๓ ช่วง : ช่วงที่ ๑ (๑ ชม.กว่า) ช่วงที่ ๒ (๑ ชม.กว่า) ช่วงที่ ๓ (๑ ชม.กว่า)	<ul style="list-style-type: none"> ○ ทรงพักผ่อนพระอิริยาบถด้วยการจงกรมเพื่อคลายความปวดเมื่อยพระวรกายที่เกิดจากการทรงงานมาทั้งวัน ○ บรรทมยาวด้วยท่าแบบสี่ทไสยา ○ ทรงตื่นบรรทม ○ ทรงตรวจดูสัตว์โลกที่จะโปรดตอนเช้า ○ ทรงทำกิจส่วนพระองค์ (สรองพระพักตร์ + ชำระพระหนต์) ○ ประทับบนพุทธอาสน์รอเวลาเสด็จออกบิณฑบาต(โปรดสัตว์) 	<ul style="list-style-type: none"> - ช่วงรอยต่อ - เวลารุ่งอรุณ